

SERBEST ZAMAN SERBEST MİDİR?

Is Leisure Free?

*Z. Levent YILDIR**

Abstract

The meaning of leisure, which came about with the start of industrialization, together with without a true correspondence between decrease in work-time and increase in leisure, is determined by social and political responsibilities, besides work-time. In our Study, firstly, the trail is made for stating the content of leisure in traditional and nowadays societies in which society-individual relations are getting more complex. So in that sense, some related researchers' approaches on leisure is taken at hand and made some arguments on them for clarifying the degree of freedom of leisure and for interrogating the probability of a leisure society. Thinking leisure as an irrational evolution area, it is come to the conclusion that while humanbeing has an eventuality then such a society will be possible.

Keywords: Modern, Paid-employment, Free-choice, Leisure, Free-time

Özet

Endüstri toplumları ile birlikte ortaya çıkan serbest zamanın anlamı, giderek çalışma zamanındaki azalmanın serbest zamandaki bir artışa denk düşmemesi ile birlikte, çalışmanın yanısıra sosyal ve politik yükümlülükler tarafından belirlenir. Çalışmamızda, öncelikle, geleneksel ve toplum-birey ilişkisinin giderek karmaşıklaştığı günümüz toplumlarında serbest zamanın içerimlerinin neler olduğu saptanmaya çalışılmaktadır. Bu doğrultuda, serbest zaman üzerinde çalışmış ilgili araştırmacıların yaklaşımları tartışılarak serbest zamanın ne ölçüde bir serbestlik içerdiği ve buna bağlı olarak bir serbest zaman toplumunun olumsallığı sorgulanmaktadır. Serbest zamanların, irrasyonel hareket serbestisinin alanı olabileceği düşüncesinden hareketle, insanın olumsallığı var olduğu sürece böylesi bir toplumun da olanaklı olduğu sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Modern, Ücretli iş, Özgür seçim, Serbest zaman, Boş zaman

* Dr.

Giriş

Sanayi devrimi ve teknolojideki gelişmelerle birlikte, genel olarak çalışma zamanında azalmanın ya da bir diğer deyişle çalışma dışı zamanda artışın gündeme geldiği günümüzde, böylesi bir süreci anlamak / anlamlandırmak gittikçe daha da önem kazanmaktadır. Önem kazanmıştır çünkü salt yaşamsal gereksinimlerini elde edebilmek için kapitalist çalışma ortamında baskılanmış, sonrasında ise koşullandırılmış çalışanlar için boş zamanların artışı, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, büyük oranda işsizlik, yokluk ve yoksunluk anlamına gelmektedir.

Ekonomik akılcılığın dünya kapitalist ekonomi sistemini ortaya çıkardığı günümüzde, çalışabilecek durumda olanların emek gücünün gittikçe artan oranlarda çalışma alanı dışına çıkarılması, çalışmanın eşitsiz dağılımına neden olmuştur. Bunun sonucu ise yaşamsal gereksinimlerini elde edebilme olanağını yitirmiş 'geriye yapacak hiç bir şeyi kalmamış' çalışanlardır. Yegâne yaklaşımı, her şeyi ekonomik olarak değerlendirilebilir duruma getirmek olan ekonomik akılcılık, boş zamanları ve özel olarak serbest zamanları d, piyasanın gereksinimlerine uyumlandırmaya çalışır. Gerek çalışma zamanı, gerek sosyal zaman ve gerekse de kurumların baskısı altında yaşanan serbest zamanların gerçekten de serbest olup olmadığı önemlidir. Çünkü bir serbest zaman toplumunun (ya da boş zaman) olanaklı olup olmadığını buradan hareketle söyleyebiliriz.

Çalışmanın erdem olduğuna ve bu erdem ile yetersiz bir oranda da olsa bu dünyada, ama tam anlamıyla, öteki dünyada değerinin bilineceğine inanarak var olmaya çalışmış olan insan¹, bir yüzyıldan fazla

¹ Tembellik Hakkı'ndaki önsöze Bay Thiers'in, ilköğretim komisyonundaki konuşmasından (1849), "Papaz sınıfının etkisini alabildiğine güçlendirmek istiyorum. Çünkü, insana 'keyfine bak' diyen felsefeyi değil, ona bu dünyada acı çekmek için bulunduğunu öğreten iyi felsefeyi yayma bakımından güveniyorum papaz sınıfına.", yaptığı alıntıyla başlayan Paul Lafargue, kapitalist uygarlığın egemen olduğu ulusların işçi sınıflarının çalışma çılgınlığı ile sarılıp sarmalandığını, tüm bireysel ve toplumsal sefaletin bu çılgınlıktan doğduğunu söyler. Bu çılgınlığın ne tür bir çılgınlık olduğuna dair şu dipnotu aktarır: "1857'de Bruxelles'de toplanan Birinci İyilikseverler Kongresi'nde, Lille yakınlarındaki Marquette'in en zengin yapımcilerinden Bay Scrive, Kongre üyelerinin alkışları arasında, yerine getirilmiş bir ödevin soylu zevinci içinde şunları anlatıyordu: "Çocuklar için birtakım eğlence olanakları sağladık. Çalışırken şarkı söylemesini, yine çalışırken sayı saymasını öğretiyoruz onlara. Eğlendiriyor bu onları ve geçimlerini sağlamak için gerekli 12 saatlik çalışmayı cesaretle kabul ediyorlar" (Lafargue, 1991: 17).

bir zamandan beri tüm varlığının bu dünyadakinden ibaret olduğunun acımasız farkındalığı ile yaşamaktadır. Herkesin her zamankinden daha fazla önemsedığı bir dünyada yaşamak durumuyla karşı karşıyadır. Diğer taraftan, çalışma olmaksızın, serbest zamandan söz etmenin olanaksız olmasının yanı sıra, çalışmanın süresi ve içeriği serbest zaman etkinlikleri üzerinde bire bir etkiye sahiptir. Bu durumda, hem miktarı giderek artan ve hem de çok daha fazla önemsenmesi gerekli bir serbest zamandan söz etmemiz olanaklıdır.

Modern toplumun karmaşıklığının gömülmüş ve tabakalanmış zaman algılarının eşgüdümündeki artışla doğrudan ilintili olduğunu söyleyebiliriz. Böyle bir eşgüdüm (senkronizasyon) ile, insanlar, içinde buldukları tarihsel zamanla uyumlu, makul bir birlikteliği yaşayabilirler. Sosyal zamanların dışsal yapısı her kişi için doğal, garanti edilmiş ve var sayılan bir zaman algısı haline dönüşür ve herkes kendisini evinde hisseder, bu dünyada.

Söz konusu etkileşim içerisinde, karmaşıklaşan toplumsal ilişkilerin eşgüdümünün, gittikçe daha hassas zaman ölçümleri ve daha katı zaman çizelgeleri gereksinimi yaratmakta olduğu ve buna bağlı olarak zamanın, günümüzde kazandığı büyük hız nedeniyle, insan üzerinde çok etkin bir baskıya neden olduğudur. Serbest zamanları, döngüsel sosyal zamanlar açısından değerlendirdiğimizde, serbest zaman etkinlikleri günlük döngü, haftalık rutin ve yıllık mevsimlere bağlı olarak çeşitlenmektedirler. Örneğin günlük döngü içindeki serbest zamanda yaşanabilen etkinlikler (televizyon, spor, dinlenme, okuma vb.) haftalık rutin içindeki hafta sonu etkinliklerinden (avcılık, piknik, vb.) farklılık göstermektedir. Ancak ayrı sosyal zaman çevrimlerindeki serbest zamanlarda aynı etkinlikler de olabilmektedir. Tabii ki, serbest zaman etkinliklerini belirleyen tek ögenin sosyal zaman çevrimleri olduğu düşüncesinde değiliz. Çalışma zamanının da en az o kadar etkili olduğunu bilebiliyoruz.

Karl Mannheim “Her toplumsal süreç, pıhtılaşmış parçacıkları olan ‘rasyonelleştirilmiş alanlar’ ile onları çevreleyen ‘irrasyonel bir hareket serbestliği’ne bölünebilir”(Mannheim, 2002: 137) dedikten sonra, “Dünyamız, muhtemelen her şeyi rasyonelleştirme, idari açıdan şekillendirilebilir kılma ve irrasyonel hareket serbestliğinin ortadan

kaldırılması eğilimiyle nitelenebilir” (Mannheim, 2002: 137) saptamasını yapar. Faaliyette bulunmayı rasyonelleştirilmiş yapı ile irrasyonel hareket serbestliği arasındaki gerilime dayandıran Mannheim “Bu hareket serbestisi ile içinde barındırdığı, olası, faaliyette bulunmaya ilişkin bir bilgi mevcut mudur?” (Mannheim, 2002: 139) diye sorar. Söz konusu hareket serbestisi işlikte olabildiğince kısıtlıdır. İşlik dışındaki zamanlar ve özellikle serbest zaman böylesi ‘irrasyonel hareket serbestisi’ni ve ona özgü eylemlilikleri daha fazla barındırabilir. Rasyonelleştirilmiş olan yaşamımız, irrasyonel hareket serbestliği alanında ne tür potansiyeller barındırmaktadır? Bir serbest zaman toplumunun olanaklılığının düzeyi, söz konusu potansiyellerin araştırılması ile ortaya çıkacaktır düşüncesindeyiz.

Dolayısıyla, bu çalışmada öncelikle, serbest zaman etkinliklerinin bireyin özgür iradesi ile karar vererek yaşama geçirdiği türden etkinlikler olup olmadığını tartışmaya açmak istiyoruz. Bu doğrultuda, öncelikle, serbest zamanın modern öncesinde ve modernitede sahip olduğu niteliklerin saptamasını yapacak, özellikle endüstri toplumlarında serbest zaman kavramına getirilen farklı bakış açılarını ve ilgili eğilimler doğrultusunda yapılan değerlendirmeleri aktaracağız. Ardından serbest zaman etkinliklerini tipik ve atipik etkinlikler olarak ayımlandıracak ve son olarak da tüm bu saptamalarımız ışığında serbest zamanın, bu ekonomik ve toplumsal koşullarda, bireyin özgürce kendisini gerçekleştirdiği bir alan olup-olmadığını değerlendireceğiz.

A. Serbest Zaman

Bilinebilen en eski insan topluluklarının yaşamları üzerine bugüne aktarılan belgeler ve diğer kanıtlar, bu topluluklarda çalışmanın ortak bir etkinlik olduğunu göstermektedir, bize. Bugünün serbest zaman etkinlikleri içinde sayılan dinlenme, spor, oyun, el sanatları, eğlence gibi etkinlikler günlük yaşamla ve çalışma ile iç içe yaşanırlardı. Çalışma zamanı ve toplumsal yükümlülükler dışında insanın kendisini gerçekleştirmesi anlamındaki bugünün serbest zaman anlayışından bu topluluklarda söz edilemez. Artık değer de olmadığı bu insan topluluklarında salt gereksinimlerin karşılanmasına yönelik bir çalışma etkinliği (örn. avcılık) ve bu etkinlikle iç içe olarak çeşitli ritüeller, büyü vb. etkinlikler söz konusuydu.

Tarım ve hayvancılıkla birlikte yerleşik yaşama geçilmesi ile salt gereksinim için yapılan üretimin de yavaş yavaş takas ekonomisine dönüştüğünü biliyoruz. Kentlerin oluşumu, ticaretin gelişimi ve ilkel iş bölümü birbirini izleyen ve teşvik eden süreçler olmuştur. İş bölümü çalışmayı, çalışma aletleri ve ürünlerini, sonrasında ise bireylerin aralarındaki ilişkiyi belirlemiştir. Tüm bu süreçte önemli olan, kölelerin kullanımının ortaya çıkışı ile birlikte bir serbest zaman kavramına ulaşılmasıdır².

Veblen ve başka birçok düşünürün paylaştığı ortak nokta, serbest zamanlı sınıfın üretken çalışmadan uzak duran bir sınıf olduğudur. Örneğin Veblen, “Yunan filozoflarının günlerinden günümüze kadar, insan yaşamının ivedi gündelik amaçlarına hizmet eden çalışma süreçleriyle ilişkiden bağımsız olmak ve bir ölçüde serbest zamana sahip olabilmek, değerli, güzel, eksiksiz bir yaşamın önkoşulu olarak kabul edile gelmiştir. Kendi içinde ve kendi getirdiği sonuçlar açısından serbest zamanlı yaşam, uygarlaşmış bütün insanların gözünde güzeldir ve soyluluk kazandırıcıdır” (Veblen, 1997: 31) derken, Russel “...işte bunun için de zenginler binlerce yıldır çalışmanın nasıl da onurlu bir şey olduğunu övüp durdular, ama bir bu açıdan hiç de onur kazanmamaya iyiden iyiye özen gösterdiler” (Russel, 1997: 69) saptamasını yapar ve her ne kadar yetersiz olsa da bu serbest zamanlı sınıfın uygarlığa katkısının olduğunu da belirtir.

Ortaçağ olarak adlandırılan dönemi karakterize eden feodal toplum düzeni; serfleştirilmiş küçük köylüler, Lordun başında olduğu malikâneler arasında paylaştırılmış toprak mülkiyeti, kentlerde ise zanaatkarların feodal örgütlenmesi olarak loncalardan ve lonca mülkiyetinden oluşan bir yapıydı. Kentlerde loncalar; ustaları, kalfaları ve çırakları ve aralarındaki ataerkil ilişkileri içeren, ustaların üretim araçları ile sermaye sahipliğini ve dolayısıyla üretilecek miktarın ve fiyatının ne kadar olacağını saptama güçlerine dayanan, meslek örgütleriydi.

² Thorstein Veblen bu konuda şöyle demektedir: “Serbest zamanlı sınıf kurumsal olarak, avcılık kültürünün başından beri var olduysa da, bu kurum, kültürün avcılık evresinden bir sonraki paralı aşamasında, yeni ve daha bütünlüklü anlamlar kazanmaya başladı. Serbest zamanlı sınıf, aslında hem gerçekte, hem de kuramda bu aşamadan sonra ortaya çıkmıştır. Serbest zamanlı sınıf, bir kurum olarak eksiksiz biçimini bu tarihten itibaren almıştır” (Veblen, 1997: 31).

Serflerin (köle olmayan köylüler) bağımlılıkları, feodal soyluların (feodal senyörler) mülkiyetindeki toprak aracılığıyla sağlanmaktaydı. Serfler Lord tarafından kendilerine kiralanan toprakla birlikte alınıp satılabiliyorlardı. Toprağın ve toprağı işleyen emeğin Lord'un malı olması, hiç değişmeden kalırken; mülkiyetin sahiplerinin değişmesi söz konusu olabiliyordu. Bu dönemde Lord'u ve malikâneyi karakterize eden özellikler ihtişam ve muazzam bir gösterişi diyebiliriz. Lord'un ve ailesindekilerin boş zamanları vardı ve aylıklık edebiliyorlardı. Ancak serflerin boş zamanları yoktu.

15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyılda yaşanan Rönesans sürecinin, konumuz açısından önemi, bu sürecin çalışmanın ve emeğin kutsanması, insanın yüceltilmesi süreci olmasıdır. Modern devletin oluşumunun da eşlik ettiği süreçte artık mümkün olduğu kadar çok sayıda insanın mutluluğu devletin en önemli ereği durumundadır. Kentleşmenin gelişimi, refah ve boş zamanın artışı, kişisel özerklik ve seçime daha fazla ağırlık veren bir kültürün gelişmesine, örneğin, seksin bir boş zaman eğlencesi olarak değerlendirilmesine olanak yaratmıştır.

Çalışmanın kutsanması, elde edilen paranın işveren tarafından lüks ve gösteriş amaçlı olarak değil de üretimin artırılmasına yönelik yeni tekniklerin geliştirilmesinde kullanılması, iş bölümünün daha da etkinleşmesi, makineleşme, çalışma etkinliğinin son ürün ile eski doğal bağıni yitirmesi, artı değer ve bu yolla sermaye birikiminin en önemli etkinlik haline dönüşmesi sanayi devrimine giden yolun karakteristik özellikleridir. Bu süreç aynı zamanda çalışanın kurum tarafından düzenlenen çalışma koşullarında bağımsızlığını, yetenek ve yaratıcılığını yitirdiği, makinelerle giriştiği yarışla birlikte çalışma zamanının gittikçe uzadığı süreçtir de aynı zamanda. Sanayi devriminin başlarında günlük çalışma zamanı ortalama 16 saate ulaşmıştı ve bu dönemde bir serbest zaman kavramından söz etmek olanaklı görünmemektedir.

Emeğin ücretlendirildiği, çalışmanın ev dışında günün belirli saatlerinde gerçekleştirildiği, iş bölümünün gelişmesinin tamamen önünün açıldığı bir çalışma düzenini ön gerektiren ve sağlayan sanayi devrimi ile birlikte çalışma zamanı ve serbest zaman arasında bir ayırım yapılabilir duruma gelinmiştir.

a. Endüstri Topluları ve Serbest Zaman

Sanayi devrimi ile birlikte söz konusu olabilen serbest zaman için Chris Nyland 'Kapitalizm ve Çalışma Zamanı Düşüncesinin Tarihi' (Nyland, 1990: 130-151)³ isimli makalesinde endüstrileşmiş kapitalist dünyanın başta gelen ülkelerinde 1870 ile 1980 yılları arasında yıllık toplam çalışma zamanında yaklaşık % 40'lık bir azalma gözlemlendiğini belirtir. Nyland devamla; böylesi bir azalışın anlaşılabilmesi için öncelikle 1500-1700 yılları arasında yer aldığı varsayılan merkantilist döneme bakmak ve bugüne doğru gelişimini gözlemlemek yararlı olacaktır der. Bu dönemi karakterize eden düşünceler ticari denge kuramı ve çalışanın ülke için önemini vurgulayan düşüncelerdi. Ülkenin uluslararası pazarda rekabet gücünün artması üretim maliyetlerinin ki bunların içinde en önemlisi iş-gücüydü, minimize edilmesinin gerekli olduğu savunulmaktaydı. Kaldı ki geliri yükselen çalışan kesimin tavrının daha kısa çalışma zamanı olduğu saptaması da çalışanların gelirinin en düşük düzeyde tutulmasının bir başka gerekçesiydi. Aylaklık ve tembellik kesinlikle kötü toplumsal statü göstergeleriydi.

On sekizinci yüzyılın ilk yarısında insanın doğuştan tembel olmadığını, bunun insan doğasının bir özelliği olmadığını ve eğer böyle görünüyorsa, farklı davranmak için yeterli bir güdülenmeye sahip olmadığını savunan düşünürler; aynı yüzyılın ikinci yarısında Adam Smith'le birlikte büyük bir destek edinirler. Çalışanlar eğer daha fazla ücret alma şansına sahip olabilseler çok daha sıkı ve uzun süre çalışacaklardı, ona göre. Daha büyük bir refah ve kalan yaşam süresinin çok daha iyi koşullarda geçirilebileceği umudu çalışan için yeterli bir güdülenmedir. Gelirden daha çok serbest zaman talebinde bulunabilecek insanlar olabilir, ancak çoğunluk bu tür insanlardan oluşmaz.

Klasik ekonomistlere göre insan doğuştan hazzı ve aç gözlü idi ve yüksek ücretler onların daha sıkı ve uzun çalışmalarını sağlardı. Nyland'ın aktarımıyla, Ricardo asıl problemin dünyadaki üretimin toplumlar arasındaki dağılımını düzenleyen yasaların belirlenmesi olduğunu düşündü. Ricardo'nun bu doğrultuda dağılım üzerine yaptığı çalışmalar onu kapitalistler ile işçiler arasında dağıtımın nasıl yapılacağı

³ Endüstri toplumlarında serbest zaman ile ilgili değerlendirmelerde C. Nyland'ın makalesi temel alınmıştır.

üzerine uzlaşmaz bir çelişkinin var olduğu noktasına ulaştırdı. Günün (1820–1850) ekonomistleri ve düşünürlerince böyle bir uzlaşmazlık ve değişken sınıfsal güçler düzeyi işçi sınıfına olan sempatiyi yükseltmekteydi. Yine bu süreçte endüstriyel devrimle birlikte mekanizasyonun artışı birçok alanda kitlesel işsizliklere neden oldu ki bu dönem, burjuvaların işçilere daha uzun işgünlerini dayatması ile karakterize edilebilir. Tabi ki buna karşı radikal hareketler de (1830'da) gelişmekteydi. Buradaki temel soru, özgür emek sahipleri istedikleri takdirde pazara girer ve yine özgür pazarlık koşullarında emeklerini satıp satmamaya karar verirken, devletin çalışma zamanı ile ilgili düzenlemeler yapması doğru mudur, şeklindeydi.

Çalışanların gelirlerini artırabilmek için çalışma zamanını maksimize edeceği düşüncesindeki marjinalist yaklaşım, zamandaki azalmanın üretim çıktısında doğrudan bir düşüşe neden olması ve ülke ekonomisinin bu yüzden uğrayacağı kayıpların da sonuçta yine çalışanlara yansıtacağı düşüncesinden hareketle, yüksek oranlı sabit sermayenin daha uzun çalışma zamanı istediği ve gereksindiği sonucuna ulaştı.

Marx piyasadan emek gücünü satın alan kapitalistin bu metadan en yüksek kullanım değerini elde etmek isteyeceğini, emek sahibinin ise gündelik yaşamını ertesi gün de tekrar edebilmesini (yeniden gereksinimlerini sağlayabilecek kadar çalışma gücü) sağlayacak oranda emeğini satmak ya da kullandırmak isteyeceğini ve bu durumun alıcı ve satıcı arasında çalışma zamanının süresi konusunda daima bir mücadeleye neden olacağını söyler. Hemen arkasından da kapitalistlerin standart bir çalışma zamanı konusunda aralarında anlaşmalarının mümkün olamayacağını, onların üzerindeki bir erkin (devletin) ancak böyle bir standardı oluşturup denetleyebileceğini belirtir. Yine Marx'a göre; çalışma zamanının azaltılmasının götürüleri, emek gücünün verimliliğinin arttırılmasıyla yeniden kazanılabilir. Ayrıca mevcut rekabet ortamı böyle bir verimliliğin (emek gücünün daha yoğun olarak kullanılması) sağlanmasını işverene dayatır.

İş zamanının yoğunluluğunun arttırılması üzerine odaklanan işveren; mekanizasyonun daha az olduğu işkollarında düzenlilik, yeknesaklık, emeğin enerji ve sürekliliğinin arttırılmasına,

mekanizasyonun daha yoğun olduğu iş kollarında da – ki mekanizasyon sınırlı bir çalışma zamanı içindeki verimliliğin artışı için gereklidir – gerek makinelerin hızını arttırarak gerekse de çalışanların makine donanımının arttırılmasına yönelik önlemlerle toplam verimliliğin artışına yönelik çabalar içinde olur. İş zamanı içindeki yoğunluk artışının da varabileceği bir üst nokta vardır. Eğer çalışma zamanını uzatırsanız yoğunluğunu düşürmek, yok eğer yoğunluğu arttırmak isterseniz bu seferde çalışma zamanı süresini azaltmak durumundasınızdır. Marx'a göre çalışma zamanının azalması süreci, bu azalmanın işverenin olanakları ve çabası ile telafi edilebileceği noktaya kadar sürebilecektir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, marjinalist kuram, artan gelirin çalışmanı daha fazla çalışmaya istekli duruma getireceği görüşüne sahipti. Ancak, genel olarak çalışanların tavrının çalışma zamanının azalması yönünde olması marjinalist yaklaşımın gözden geçirilmesini gerektirmiştir. Yarar kavramı burada devreye sokulmuş ve insanın hazzını maksimize etme güdüsünü merkezine alan hedonistik kuramın anahtar kavramı olabilmıştır. Ancak böylesine subjektif bir değer doğrudan ölçümü olanaklı olmadığından ona dışsal bir ölçü ile ölçülmesi yoluna gidilmiş; kişinin istediği ve arzu ettiği şeyi elde etmesi ile ulaşacağı tatmine ne kadar para ödeyeceği bu değer ölçüsü olarak kabul edilmiştir.

Marjinalist yaklaşımın sorununa çalışanların hazlarını maksimize etmek istemi içinde oldukları yanıtı veren Jevons'a göre çalışma, acı verici bir etkinliktir. Çalışan ya daha fazla acıdan kaçınır ya da böylesi acı verici bir sürece katlanmanın sonucunda bu acıyı dengeleyecek bir haz elde etmeyi düşünür. Artan işgücünün dengelenmesinin olanaklı olmadığı bir noktaya gelindiğinde çalışan çalışmayı durdurur. Eğer bu noktadan sonra da çalışacak olursa bu durum insan doğasına aykırı olur. Peki, Jevons'a göre, ücretlerdeki değişikliğe çalışanlar nasıl yanıt verirler? Saatlik ücretlerin artışı çalışanları işlerinde daha çabalı hale getirir ve sonuçta daha da uzun çalışmakta sakınca görmezler. Serbest zaman etkinlikleri yerine toplam yararı arttırıcı olduğunu düşündükleri gelirin artışını tercih ederler. Ancak bu durum ise, fazla çalışılan her saat için daha fazla ödüllendirilmeye ek olarak, elde edilen gelirin sağlayacağı faydanın azalmasına neden olur. Sabit çalışma zamanı için düşünüldüğünde, daha yüksek bir ücret işçinin arzusunu daha kolay

karşılarken, acı veren çalışma yüksek bir noktaya vardığında işçi sattığı emeğin miktarını azaltarak yararı hemen maksimize eder. Bu etkileri ikame ve gelir etkileri olarak adlandıran Jevons, gelirdeki bir değişikliğe çalışanın ne tür bir yanıt vereceğinin, o özel koşullar bilinemedikçe, ön görülemeyeceğini belirtir. Ancak genel olarak yükselen ücretlerin çalışma zamanının azalması istemiyle koşut olduğu söylenebilir. Özetle Jevons'a göre, gelir ile ölçülen bireyin yararını maksimize etme eğilimi, işçinin ne kadar çalışacağını belirler (Bkz. Nyland, 1990: 145).

1872 yılında günlük çalışma zamanının 9 saate indirilmesi istemlerini içeren İngiliz işçi hareketleri azalan bir ivme ile 2 yıl kadar sürdükten sonra, örgütlü çalışan sınıf haftalık çalışma saatini 54 ile 56,5 saat arasına çekmeyi başarabildi. Gerçi ekonomik krizlerin yaşandığı dönemlerde işverenlerin ilk tepkisi ücretleri düşürmek ve çalışma zamanını arttırmak şeklinde olduysa da, örgütlü çalışanların direnci ve çalışma zamanının artışından sağlanan sınırlı getiriler işverenlerin tekrar normal çalışma zamanlarının yoğunluğuna yönelik önlemler almalarına neden olmuştur.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında artık 8 saatlik bir iş günü tartışılıyordu. Sendikalar gerek çalışma zamanındaki azalmayı işsizlik için bir çözüm olarak gördüklerinden, gerekse de azalan çalışma zamanı ve artan çalışma içi yoğunluğun / verimliliğin artışının, sonrasında üretim çıktısında bir eksikliğin yaşanmamasını sağladığı düşüncesiyle, 8 saatlik işgünü konusunda ısrarlı oldular. Bu noktada mekanizasyon ve teknolojinin rolünü de hatırlamak gerekir. Endüstrideki çalışma, kırsal çalışmaya göre daha fazla düzenlilik ve süreklilik gereksinir. Makineleşme eski çalışma zamanı içine serpiştirilmiş serbest zamanların ortadan kalkmasını getirerek, bir yandan çalışmalarda oluşabilecek fiziksel gerilimleri azaltırken diğer yandan monotonluğu artırıcı ve bağlayıcılık etkileri ile çok daha tüketici bir etkiye sahiptir. Makineleşme ile birlikte ruhsal gerilimler ve ilgili sorunlar artmış çalışanların enerjilerini tüketici bir rol oynamıştır. Bu anlamda teknolojik gelişmenin de çalışma zamanının azaltılması görüşüne destek sağladığı söylenebilir (Bkz. Nyland, 1990: 148).

Marjinalist kuramcılar, maksimum verimliliğe ulaşılmış hipotetik bir işgünü varsaydılar. Artık bu durumda çalışma zamanındaki azalma

doğrudan doğruya çıktındaki bir düşüğe neden olmaktadır. Çıktındaki düşüşün doğal sonucu ise ücrette bir düşüştür. Çalışma zamanındaki azalma eğiliminde üretim sürecinin özelliklerinin dışlanması ile birlikte marjinalizm Jevons'un açıklamalarının daha yozlaşmış bir haline ulaştı. Jevons'un acı seçenekleri olan açlık ve çalışma yerine gelir ve serbest zaman etkinliklerini geçiren marjinalistlere göre çalışma zamanının uzunluğu tamamen çalışanın bir tercihi sorunudur. Onlara göre uzun dönemde çalışma zamanındaki değişiklik (yüzyılın başında 60 saatlik haftalık çalışma zamanından günümüze 40 saatlik haftalık çalışma zamanına varılması) çalışanların tercihini yansıtmaktadır ve eğer çalışanlar bu süreyi daha da azaltmak isterlerse (gelir ve serbest zaman arasında daha uygun bir denge anlamında) gelişimde o yönde olacaktır.

b. Serbest Zaman Tartışmaları

Çalışma zamanı dışındaki zamanı boş zaman (free time) olarak adlandırmaktayız. Boş zaman, yaşamsal gereksinimlerin giderildiği, sosyo-kültürel ve sosyo-politik yükümlülüklerin yerine getirildiği ve serbest zamanı (leisure) da içeren zaman dilimidir. Ancak serbest zaman etkinliklerinin neler olduğu ya da neye göre belirlendiği araştırmacılar tarafından farklı şekillerde değerlendirilebilmektedir. Yaygın kabul gören anlayışa göre; çalışma zamanı, ücretli istihdamdır ve çalışmanın getirdiği zorunluluklar için belli bir zaman, ailevi yükümlülükler için belli bir zaman ve yaşamsal gereksinimler için de bir zaman ayrılması gerekir. Bunlardan geriye kalan zaman serbest zaman olarak adlandırılır.

Çalışmanın serbest zaman etkinliklerini belirlediği savını savunan Parker'a göre, çalışma ve serbest zaman arasındaki ilişkiler üç ayrı grupta toplanabilir. Birinci grup ilişkide merkezi öge çalışmadır. Bu grup serbest zaman etkinlikleri; kısa süreli olması, çalışma verimliliğinin artırılması için kişisel gelişimin sağlanmasına yönelik ve iş ile zevkin bir aradalığı ile karakterize edilirler. Yine bu grupta, işin sağladığı özerklik diğer gruplara göre daha fazladır. İkinci grupta çalışma ve serbest zaman etkinlikleri tamamen ayrılmış olup, daha çok aile yaşamı ve serbest zaman etkinlikleri merkezi konumdadır. Burada işin sağladığı özerklik birinci gruptan daha azdır. Serbest zaman birinci gruba göre daha uzun olup dinlenme ve aile merkezli etkinliklerle doldurulur. Üçüncü grupta

ise her iki etkinlik de tam olarak farklılaşmış ve serbest zaman etkinlikleri merkezi önemdedir. Bu grup diğer gruplara göre çok daha az özerklik sağlayan işlerde çalışmaktadır. İşteki beceri beklentisi düşüktür ve hatta çalışan zaman zaman işe karşı düşmanlık hisleriyle dolar. Bu grupta serbest zaman uzun olup büyük ölçüde çalışmadan kaynaklanan gerilimin giderilmesine yönelik olarak tüketilir (Haralambos & Holborn, 2000, 756).

Rhona ve Rapoport (1975) ailevi yaşam tarzını, serbest zaman etkinliklerini belirleyen en önemli etken olarak görmüşlerdir. Buna ek olarak, bu araştırmacılara göre, serbest zaman etkinliklerinin ulusal kültürlerdeki farklılıklara bağlı olarak değiştiği de söylenebilir. Bir diğer araştırmacı Ken Roberts, serbest zaman etkinliğini 'seçim' üzerine temellendirir. Kişi ne yapacağını kendisi belirlediği andan itibaren böylesi bir etkinlik içinde varsayılabilir. Roberts'a göre en yaygın serbest zaman etkinlikleri başta televizyon olmak üzere, alkol, tütün, kumar ve seks etkinlikleridir.

Bir diğer serbest zaman değerlendirmesi de Neo-Marksistlerden gelmektedir. Bu yaklaşıma göre serbest zamanlar hem devletin ve hem de özel girişimin tam olarak müdahale ettiği bir alandır. Devlet bu alana yönelik düzenlemeler yapma çabası ile özellikle şiddet ve politik ajitasyon içermeyen (ya da içermesine engel olduğu) orta sınıf kültür ve tadını içeren etkinlikleri teşvik eder. Özel girişim ise bu alanı ticarileştirir. Bununla da yetinmez ve yeni tüketim malları üretip onları pazarlarken yeni gereksinmelerin sözcülüğünü yapma çabasını güder. Neo-Marksist yaklaşıma göre, yine de devlet ve özel girişimin çabası serbest zaman alanını tümüyle yönlendirmekten uzaktır. Hegemonyalarını kurmak isterler, ancak yine de etkili direnişlerle karşılaşır (Bkz. Haralambos & Holborn, 2000: 759).

Görüldüğü gibi serbest zaman etkinlikleri konusunda Parker'ın vurgusu çalışmaya yönelikken, Roberts kişinin seçimini ön plana alır, Neo-Marksistler ise bu alanda sınıf belirlenimci bir içerik ararlar. Parker, serbest zamanı belirlerken zorunlu etkinliklerin zamanlarını işaretleyerek, bu yerlerin dışındaki zamanların serbest zamana ait olduğunu söyler. Böylece serbest zamana zorunluluğun dışlandığı bir alan yakıştırması yapar. Roberts, Parker'ın endişesini aynı şekilde paylaşır ve

zorunluluğun birey tarafından hissedildiği düşüncesi ile özgürce seçilen bir etkinlik durumunda, bu etkinliğin ve süresinin serbest zamana ait olduğunu belirtir.

Roberts'ın bu yaklaşımı serbest zamanı yaşamak durumundaki bireyin seçiminin ne ölçüde özgür bir seçim olduğu sorusunu sormak durumunda bırakır bizi: Özgür seçimin koşulları nedir? İlk yanıtımız varolan oluşmuşluk ve daha önce belirttiğimiz tüm etkenlerle karmaşık bir etkileşim içindeki bireyin sahip olduğunu düşündüğü seçeneklerden birini seçebilmesinin onun özgür seçimi olduğunu söylemek olabilir. İkinci yanıt, özgür bireyin koşullarının tanımlanmasıdır ki, bu tartışma yazımızın kapsamını aşmaktadır. Yalnızca özgürlük tanımının tekelimizde olamayacağını, kaldı ki bu tür bir çabanın bizi gündelik yaşamı görmezden gelmeye doğru sürüklenme olasılığının olduğunu söylemeliyiz. Gerçi, serbest zaman etkinliklerinin niteliğinden hareketle “eğer bu etkinlik varsa, o zaman seçim özgür bir seçimdir” gibi bir yanıtımız da vardır, ancak bu yanıt da ikinci yanıt gibi spekülâtif bir içeriğe sahiptir.

Marx'ta gerçek özgürlük alanının ki, insan gücünün kendi başına bir amaç olan gelişimi anlamındadır, temel ön gereği kısa iş günüdür, çalışma değil üretimdir; çünkü iş saatlerinde insan kendisini gerçekleştirmez. İş saatleri dışındaki zamana genel olarak ilgili literatürde boş zaman denilmektedir. Boş zaman biyolojik gereksinimleri ve toplumsal zorunluluk ve yükümlülükleri de içermektedir bu anlamda. Yine boş zaman tarafından içerilen serbest zaman, bu gereksinim ve yükümlülüklerin dışında kalan insanın kendi başına gelişimini sağlayabileceği zaman dilimidir. Platon ve özellikle Aristoteles'te kendini gerçekleştirmenin politika olduğu düşünüldüğünde, Marx'ın yaklaşımının Platon ya da Aristoteles'in serbest zaman anlayışından çok daha farklı olmadığını söyleyebiliriz (gerçi her ikisinde de ortak olan eylemin tanımlanma biçimleri kökten farklıdır).

Görüldüğü gibi aradan geçen süre iki bin beş yüz sene de olsa serbest zamanların eğitim ve gelişme içermesi düşüncesi ortaktır. Rasyonalitenin böylesine zorlandığı çalışma zamanlarından kısılarak elde edilen zamanlarda da, geçerli rasyonaliteye uyumlu öneriler kaçınılmaz olmaktadır. Sorun, iki bin beş yüz sene sonra, artık serbest zamanları tüm insanlar için elde etme sorunudur.

Serbest zamanları yaşayan insanlar bu zamanları, içine var oldukları doğal ve toplumsal çevre ile etkileşim halinde yaşarlar. Oluşmuşlukları, koşullanmışlıkları ile yaşarlar. Bu koşullanmışlıklardan birisi ve en önemlisi ise çalışma ile geçen zamanda ne yaptıkları, nasıl yaptıklarıdır. Dumazedier serbest zaman ve çalışma zamanı arasında söz konusu ilişkilerin neler olduğu üzerine yaptığı çalışmasında bu ilişkilerin serbest zaman etkinliklerini doğrudan etkilediğini saptar. Dumazedier, çalışmasında, öncelikle aylaklık ve serbest zaman (Leisure) arasında önemli bir farklılık olduğunu belirtir. Ona göre endüstri toplumları öncesinde serbest zaman kullanıcıları olarak nitelenen örneğin gerek antik Yunan'daki filozof ve gerekse orta çağın asilzadesi gerçek serbest zaman kullanıcıları değildirler. Onların durumu aylaklıktır. Çünkü aylaklık çalışmayı yok sayar kendini onun yerine ikame eder, hâlbuki serbest zaman çalışma ile birlikte onun bir tamamlayıcısı ya da telafisi olarak değerlendirilir. Dolayısıyla Dumazedier'e göre serbest zaman çalışmayı, çalışmanın varlığını vurgular (Dumazedier, 1974: 15).⁴

Toplumsal yaşamda bir serbest zamandan söz edebilmemiz için iki koşulun sağlanması gerekir:

1. Bireyler her ne kadar toplumsal bir belirlenim içindelerse de serbest zamanlarını nasıl kullanacakları konusundaki kararlarında özgür olmalıdırlar,

⁴ Burada Thorstein Veblen'in aylaklık üzerine düşüncelerine bakmak, bu ikisi arasındaki farkın daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Serbest zamanlı Sınıfın Kuramı isimli eserinde Veblen "...bizim burada hemen ele alacağımız üst paralı sınıf açısından durum bunun tam tersidir. Çünkü bu sınıfta da insanları çalışkanlığa ve tutumluluğa götüren teşvikler yok değildir; ama bu teşviğin etkisi, parasal edinim yolundaki ikincil taleplerle öylesine büyük ölçüde belirlenmiştir ki, para edinme yolundaki her türlü eğilim tam anlamıyla ezilir ve çalışkanlık yönündeki teşvikinde hiçbir etkisi kalmaz. Öykünme yolundaki ikincil taleplerin en ağır basanı, ayrıca kapsam olarak en geniş olanı, üretken çalışmadan uzak durma gereksinmesidir" (Veblen, 1997: 30) diyerek gerçekte çalışma etkinliği ile birlikte değerlendirilebilen bir farklı zaman kavramından değil çalışmanın tamamen dışlanarak yaşanan bir zamanın – aylaklığın – etkinliklerinden söz edeceğini açık olarak belirtir. Buradan hareketle Veblen, çalışmamanın bir zenginlik ve güç göstergesi olageldiğini bugün bile bir tortu olarak bir kısım çalışmalara tiksinti ile bakıyor olduğumuzu söyler. Zenginliğin kanıtı iki tür sonuç yaratır; ilk olarak kişi kendisinin önemli olduğu düşüncesini diğerlerinde canlı tutar, ikinci olarak ise önemli olduğunu hisseden ve bununla mutlu olan insanın varolan konumunu korumasına ve sürdürebilmesine yardımcı olur (Veblen, 1997: 30).

2. Çalışma, boş zaman / serbest zamandan, sahip olduğu özel örgütlülük aracılığıyla, net bir şekilde ayrımlanabilir olmalıdır (Dumazedier, 1974: 15).

Bu saptamadan hareketle Dumazedier, bu koşulların sadece endüstri ve endüstri sonrası⁵ toplumlarda görülebildiğini söyleyerek serbest zamanı sadece endüstri toplumlarına özgü bir kavram olarak değerlendirir. Endüstri sonrası toplumlar birbiriyle doğrudan ilintili iki ayrı sosyo-ekonomik değişken ile karakterize edilebilirler:

1. En yüksek düzeyde bir üretimin gerçekleşmesini sağlayacak makinelerin, örgütlülüklerin ve yetişmiş insan gücünün varlığı,

2. Ve ne endüstride ne de tarımda, endüstri sonrası sektör olarak adlandırılan hizmet sektöründe istihdam edilen etkin nüfusa bağlı olarak gerçekleşen böylesi yüksek düzeyde bir üretim (Dumazedier, 1974: 18).

Yapılan çalışmalar aktif nüfusun toplam çalışma zamanınının 1950'de 86 milyar saatten 1970'de 132 milyar saate yükseldiğini göstermektedir. 2000 yılında 206 milyar saate yükseleceği tahmin edilmektedir. Dumazedier bu artışı nüfusun artışına ve daha uzun ömür beklentisine bağlamaktadır. Ona göre 1950 ile 2000 yılları arasında toplam çalışma zamanı üç kat artarken, toplam boş zaman altı kat artmıştır. Kapitalist rejimlerde de sosyalist rejimlerde de çalışanların büyük çoğunluğu için genel eğilim, daha fazla boş zamana doğrudur sonucuna varan Dumazedier endüstri sonrası toplumlarda da çalışmanın insanın ilk gereksinimi olduğunu belirten sosyologların söylediklerine kulak vermemiz gerektiğini söyler.

Çalışanların daha az çalışma saatlerine ulaşmaları ile birlikte ek işler ve ikinci bir istihdam talebinde bulunmalarının altında yatan nedenler çok çeşitli olabilir. Bu nedenleri yeterince irdelemediğimiz taktirde insanların içgüdüsel olarak mazoist oldukları, yeni çalışma düzeninin ise bu verili insana hitap eden acıları sunan, gerçek anlamda insan gereksinmelerine yanıt veren bir uygulayım olduğu sonucuna varmamıza ramak kalır. Çalışmakta olan bu insan doğal ve toplumsal çevrenin içinde doğuşundan itibaren gerek doğa ve gerekse de toplum ile

⁵ Bilimsel-teknik, sibernetik, programlanmış, yeni teknoloji ya da elektronik olarak adlandırılan bu toplumlar, kitlesel eğitim, cinsel devrim vb. özelliklerle karakterize edilirler.

sürekli bir etkileşim içinde olmuştur. Örneğin zaman bilincini ortak zaman bilinci ile uyumlu hale getirememiş bir insanın belirlenmiş saatler arasında gerçekleşen bir çalışma rutinine girebilmesi olanaklı değildir. TV, kredi kartı, otomobil, konut, turizm vb. gibi kendisi dışında oluşmuş bir dünyayı kavraması, onunla uyumlulaşması olmaksızın, dünyadaki görece yerine karar verebilmesi ve bu doğrultuda edindiği gereksinimlerin nasıl giderileceği hakkında ortak bir kanısı olmaksızın insanın çalışma rutinine neden katılması gerektiğini anlaması da olanaksız olurdu.

Bizce ek iş ve ikinci iş gereksinimi içindeki insan için öncelikli aciliyet ekonomik güveniktir. Kapitalist ekonomik sistem içerisinde deneyimleri doğrultusunda, sistem içindeki insan, gündelik güvenliğini ancak çalışma rutini içerisine girerek sağlayabileceği konusunda şartlandırılır. Diğer deneyimlediklerine ek olarak çalışma rutinini de deneyimleyen ve tümünü yeni bir sentezde birleştiren insan, basit yeniden üretimini sağladığında, gündelik güvencesinin sürekliliği garantisıyla, yeniden üretilir. Ancak sistemin genel olarak istikrarsız yapısı tüm şartlandırılmışlıklarına, tüm oluşmuşluklarına rağmen, insanın, gerek gündelik ve gerekse de gelecek güvencelerinin kaygan bir zemin üzerinde yükseldiğini görebilmesini engelleyemez. Böylece güvence biriktirmek ya da yedeklemek isteyen insan en önemli güvence aracı olarak gördüğü para başta olmak üzere tüm güvence araçlarına ulaşma çabası içine girer, ek işler ya da ikinci istihdam olanaklarını yaratmaya çalışır. Aslında bu çaba güvenceli boş zaman ve aylaklık olanaklarını yaratma çabasıdır. Gücü ve sağlığı yerinde iken, insan, pazara çıkarıp uygun alıcıya pazarlamak için uğraştığı yegâne metasının (emek gücünü) – ki bilinemez gelecekteki bu meta bozulmuş, çalışmaz ya da atıl bir halde de olabilecektir – gelecekteki kullanım hakkını bugünden uygun fiyatlarla satın almaya çalışmaktadır.

Eğer bugün, gelecekteki yegâne üretici ve yaratıcı edimini satın alabilirse, ancak o zaman, onun gerçek sahibi kendisi olabilecek ve üzerinde her türlü tasarruf hakkını hiçbir zorunluluk altında kalmadan kendi özgür istenci ile kullanabilecektir. Gelecekteki kendi emeğini satın almaya çalışan bu alıcı, görmediği, eliyle tutamadığı ama sadece varlığını hissettiği bir metayı hiç çekinmeden, duraksamadan her türlü defosu ve riski ile edinmeye çalışan pervasız bir alıcıdır. Bu pervasız alıcının mal

ile ilgili bir şikâyetini iletebileceği hiç bir yer de olmayacaktır. Kaldı ki, bu insanların büyük çoğunluğu, çok büyük çabalarla satın aldıkları ürünü göremeyebilecek, ya da gördüklerinde ürünün kullanımı ile ilgili bir tasarrufta bulunmaktan çok uzaklara düşmüş olabileceklerdir.

Dumazedier'e göre, gerek ek işler yapan ve gerekse de ikinci istihdam olanağı yaratanların oranı sadece % 25'tir. Kalan dörtte üçlük kesim serbest zaman kullanıcıları durumundadırlar (Dumazedier, 1974: 23). Daha fazla çalışma zamanının daha az serbest zaman etkinliği anlamına geldiği düşüncesi (ki birçok araştırma bunu kanıtlamaktadır) yönetici düzeyindeki çalışanlarda geçerli değildir. Yöneticiler haftada 50-60 saate varan bir süreyi çalışarak geçirirken serbest zaman aktiviteleri olarak adlandırılan etkinliklere de (örn. sinema, edebiyat, tiyatro, sergiler, izleyici sporları, spor ve TV gibi) yoğun olarak katılmaktadırlar. Ancak çalışanların büyük çoğunluğu kısmen serbest zaman etkinliği içinde bulunurken ağırlıklı olarak sonucunun ödüllü olduğu etkinliklerde bulunmaktadırlar (Dumazedier, 1974: 25).

Çalışmadan arta kalan zamanın oldukça büyük bir kısmı ailevi işlerle doldurulmaktadır. Dumazedier'in aktarımıyla Anderson'a göre ailevi işleri serbest zaman etkinlikleri olarak değil de ailenin yeniden üretim işlevi olarak adlandırmak daha doğrudur. Aile işlerine katılım erkek ve kadın için farklı düzeylerde gerçekleşmektedir. Genel olarak kadınların yüklendiği bu işler nedeniyle erkeklerin günlük ortalama boş zaman uzunlukları daima kadınlardan fazla olmaktadır. Bir karşılaştırma yapmak açısından Amerika'nın büyük kentlerinde, Fransa'da ve Sovyetler Birliğinde erkeklerin ve kadınların çalışma saatleri (ÇS), ailevi ve ev içi görevleri (AEG) – kişisel bakım dâhil – ve boş zamanları (BZ) hakkında 1963 yılında yapılan bir çalışmayı aktarır Dumazedier: (Dumazedier, 1974: 29).

	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
ÇS	6.3	4.7	6.6	5.5	6.2	5.7
AEG	3.3	5.7	4.1	6.4	3.0	5.7
BZ	5.6	5.0	4.3	3.3	5.7	3.8

Ailevi ve ev içi işleri ile ilgili olarak bir noktayı özellikle belirtmemiz gerekir diyen Dumazedier; bilimsel gelişme, kadın özgürlük hareketleri ve gençliğin protestoları sonucu, aile işleri içinde nelerin yer aldığı, hangilerinin isteğe bağlı hangilerinin gereksinim olduğu konusunda bir belirsizlikten söz edilebileceğini ve serbest zaman ile yarı serbest zaman etkinlikleri gibi bir ayrıma gidilebileceğini belirtir. Örneğin annenin eğitim rolü; özel bir terbiyenin yanı sıra ve eskisinden çok daha fazla, çocuklarla paylaşılacak serbest zaman ve yarı serbest zaman etkinliklerini içermektedir bugün. Artık doğum kontrol yöntemlerindeki gelişmelerle birlikte cinsel ilişki, küçük bir azınlık dışında, türün devamı gereksiniminden soyutlanmış – ortalama 1000 ilişkinin sadece birinde doğum olmaktadır – cinsellik analıktan kendini kurtararak özgürleşmiş ve böylece gerçek bir serbest zaman etkinliğine dönüşmüş durumdadır. Geçmişte kadının çocuklarından, kocasından ve ailesinden çaldığı zaman olarak, yaşam isteminin bencillik olarak görüldüğü, serbest zaman istemi bugün bir değer olarak kabul görmüş durumdadır. Ancak ne yeni kültürel değerlerin serbest zamanla iç içe olduğu iddiası – kurumsal görevlerin yapılabilmesi için gerekli zamanı görmezden geldiğinden –, ne de boş zamanların artışının aile yaşamını güçlendirdiği iddiası – aile içindeki bireylerin aile dışı serbest zaman etkinliklerini görmezden geldiğinden – gerçekçi değildir (Dumazedier, 1974: 29).

Dinsel aktivitelerin / ritüellerin serbest zaman ilişkisini değerlendiren Dumazedier, tinsel aktivitelerin tefekkür anlamında bir serbest zaman etkinliği olarak düşünülmesine de, serbest zaman etkinlikleri ile tinsel aktivitelerin kesinlikle ayrımına da karşı çıkar ve daha önce kilise tarafından kontrol edilebilen serbest zamanın artık kontrol edilemediğini, iş zamanındaki azalmanın bugün sadece küçük bir azınlık için serbest zamanda tinsel etkinlik artışına neden olabildiğini, ancak yine de özellikle kriz ortamlarında daha yoğun olarak görülebilen yeni tinsel etkinliklerin serbest zamanda yer yer ve zaman zaman daha fazla önemsenebildiğini belirtmekle yetinir.

Sosyo-politik etkinliklerin de tinsel gelişim gibi boş zaman etkinliği olarak payının giderek azaldığını hatta sosyalist blokta bile halkın politik duyarlılığını arttırmak üzere düzenlenen seminer ve kursların yoğunluğunun üç misline çıktığı bir süreçte (1950–1968)

serbest zaman etkinliklerinin beş misline çıktığını belirten Dumazedier, kentli çalışanların politik etkinlikleri de içeren öğrenmeye aynı zamanı ayırdıkları süreçte (1924–1959), izleyici sporlarına ayrılan zamanın dört misline çıkmasını da bu tezin önemli bir göstergesi olarak sunar. Yine Dumazedier'e göre genel olarak serbest zamanın politik olarak denetimi başlangıçta başarılı gibi görünmekteyse de süreç içinde böylesi bir politik denetim gerek yerel gerekse de ulusal düzeyde birçok zorluklarla karşılaşmakta ve sosyo-kültürel organizasyonlar; sanatsal ve sosyal serbest zaman etkinlikleri, entelektüel eğitim, bilgilenme ve açıklama konularında kesin bir özgürlük istemiyle ortaya çıkmaktadırlar (Dumazedier, 1974: 35).

Gelinen noktada, gerçekte belli bir uyum içinde hareket etmeyen bu dinamiklerin toplam baskısı, çalışma zamanında azalma ile değil ama ev işlerinde ve ailevi yükümlülüklerde bir azalma ile elde edilebilecek boş zaman yönünde gerçekleşmektedir. Dumazedier, kendi yaklaşımını şu şekilde koyar; gerek bilimsel teknik gelişmeler gerekse de bununla at başı giden toplumsal baskılar sonuçta ev işlerinden ve çalışmadan belirli bir zaman dilimini serbestleştirir. Serbestleşen bu zaman toplumun temel kurumlarının denetiminin de azalmasıyla birlikte serbest zaman etkinliklerine ayrılır.

Ancak, dünya genelinde bakıldığında, gelişmiş endüstri toplumlarındaki boş zaman ile az gelişmiş, gelişmekte olan toplumlardaki boş zaman arasında önemli farklılıklar vardır. En başta gelişmiş endüstri toplumlarında boş zaman bir üründür. Bu toplumlarda hemen hemen çoğunluk çalışan nüfus istihdam edilmiştir. Bu toplumlarda boş zaman, artık ekonominin gereksinimi olmayan zaman anlamındadır. Az gelişmiş toplumlarda ise çalışabilecek durumdaki nüfusun önemli bir kısmı istihdam edilmemektedir. Bu toplumlardaki asıl sorun yeni istihdam olanakları yaratmak ve işsizlikten kaynaklanan aylak emek gücünü çalışır hale getirerek ekonomideki toplam aylak zamanı çalışma zamanına transfer edebilmektir. Böylece ülke kaynaklarının işletilmesi olanaklı olabilecektir.

Eğer bir toplum insanların yeme-içme, giyinme ve barınma gereksinimlerinin karşılanamadığı bir ekonomik yapıya sahipse, orada çalışanların serbest zaman yerine daha fazla ücret elde etmeyi istemeleri

doğaldır. Kaldı ki büyüleyici tüketim katedralleri, gereksinmelerinin ötesinde kazanma olanağına sahip katmanların da serbest zaman yerine daha fazla ücret istemelerini sağlayan en önemli etkenlerden biridir. Gelişmiş endüstri toplumlarında yapılan araştırmalarda zaman zaman daha fazla ücret tercihinin yüksek oranlara sahip olması da, çalışanların daha fazla tüketebilmek için daha çok para kazanmayı – belirli bir sınıra kadar – hedeflemiş olmalarından kaynaklanmaktadır diye düşünülebilir.

Endüstri sonrası toplumlarda bilimsel ve teknolojik gelişim ile en yüksek çıktılara ulaşıldığı ve buna bağlı olarak çalışma zamanının azaldığı bir gerçektir. Buna koşut olarak çalışma koşullarında da değişikliklerin yer aldığı görülmektedir. Örneğin part-time çalışma ve yine örneğin flexy-time uygulamalar. Bu tür uygulamalar çalışmayı insanları irrite eden, yıpratıcı bir süreç olmaktan çıkarmayı, bir gereksinim, bir zevk süreci haline getirmeyi amaçlar. Part-time ile flexy-time uygulamalarına yönelik talep yükselmektedir. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken durum, çalışma zamanındaki azalmanın sonuç olarak boş zamanlarda ve sonrasında da serbest zamanlarda bir artışa karşılık gelip gelmediği, eğer geliyorsa ne tür etkiler sonucu ve nasıl geldiği konusudur. Örneğin, işe gidiş-geliş zamanlarında, uzun yıllar boyunca ve farklı toplumlarda, çalışma zamanındaki azalmaya koşut bir azalma gündeme gelmemiş, tersine endüstrileşmenin yoğunlaşması ve kentleşmedeki artış oranları ile işe gidiş-geliş zamanları artmıştır.

Özellikle iki ayrı çalışma ile yükümlü kadınların durumu batı ve doğu toplumlarında farklıdır. Batı toplumlarında ev işleri için araç kullanım oranının daha yüksek olması bu toplum kadınlarının boş zamanlarının da daha yüksek olmasını sağlamaktadır. Danir'in 1946 yılındaki araştırmasına göre, ev işlerine ve ailevi yükümlülüklerle harcanan toplam zamanın çalışma zamanına eşit ya da daha fazla olduğunun görülmesi serbest zamanların artışının sadece çalışma zamanının azalmasına değil, ev işleri ve ailevi yükümlülüklerle harcanan zamanlarında kısalmasına bağlı olduğunu düşündürmektedir.

Ancak bu yükümlülüklerin neler olduğu konusunda oldukça büyük sıkıntılar vardır. Örneğin bir tür ailevi yükümlülük olarak görebileceğimiz alış-verişin, aile fertlerinden biri ya da birkaçı için yükümlülük olarak değerlendirilmemesi söz konusu olabilir. Roberts'ın

bu çalışmada daha önce aktarılmış olan yaklaşımına göre, özgür bir seçimin yapılmış olması, o etkinliğin serbest zaman etkinliği olarak düşünülmesini sağlar. Bu durumda yine de emin tarafta olmak için, ailevi yükümlülük olarak seçeceğimiz örneğin herkesin üzerinde hemfikir olabileceği türden olmasına özen göstermemiz gerekir. Ailevi yükümlülükler dediğimizde bu yükümlülüklerden biri de çocuklar ve onların bakımı, korunması ve eğitimidir.

Çalışma zamanında azalmanın boş zamanlara ve serbest zamanlara yansiyip yansımadığı sorgulanırken dikkat çeken bir diğer konuda zorunlu eğitim süresindeki büyük artıştır. Çocukların daha önceki süreçlerde uzun çalışma günlerine katılıyor oldukları düşünüldüğünde süreç içinde okullaşma oranının (ilk, orta, lise ve üniversite) artışı, yetişkinlerin boş zamanlarındaki bir azalmaya da neden olmuştur. Çünkü yetişkinler çocuklarının eğitimlerini sürdürebilmeleri için daha fazla ve daha uzun çalışmak zorunda kalmışlardır. Böylesi yaygın ve uzun bir eğitim sürecinin, içinde bulunulan ekonomik, toplumsal ve kültürel örüntünün giderek artan karmaşasına uyum sağlanabilmesi açısından da bir zorunluluk olduğu söylenebilir. Sonuç olarak yetişkinlerin serbest zamanlarındaki artışın belli bir kısmının gençlerin eğitimleri tarafından tüketildiğini söyleyebiliriz (Dumazedier, 1974: 132). Bunun yanı sıra toplumun gittikçe artan karmaşasının kavranıp yakalanabilmesi gereksinimi ve yapılan iş ile ilgili gelişmeler konusunda sürekli bir eğitimin gerekliliği de serbest zamanların bir kısmının gönüllü yetişkin eğitimine ayrılmasına neden olmaktadır.

Serbest zaman kullanımının kendi kendini gerçekleştirme özgürlüğünün alanı olmadığı ve olamayacağını belirten zamanımız düşünürlerinden biri olan Jean Baudrillard, geçmişte tüm insanların zaman ve dolayısıyla ölüm karşısında eşit olduğunu dile getiren toplumsal adalet isteminin, günümüzde tüm insanların serbest zaman (daha genel olarak boş zaman) önünde eşit olduklarını dillendiren söylemle sürekliliğini sağladığını saptar. “Eğer zaman emekte yabancılaştırılmış, köleleştirilmişse ‘zamanımız yoktur’. Eğer emek dışı ya da zorlama dışı bırakılmışsa, bu durumda ‘zamanımız vardır’. Hava, su ve benzeri gibi mutlak, başkasına devredilemez boyut olarak zaman, boş zaman (serbest zaman – LY) etkinliklerinde herkesin özel mülkiyeti anlamına gelir” (Baudrillard, 1997: 185). Baudrillard bu nedenle zamanın

bir kültürün ya da bir üretim biçiminin ürünü olduğunu savlar ve zamanın bir nesne statüsüne indirgenmesinin kaçınılmazlığını koyar. Bu durumda boş zaman isteniyorsa doğrudan ya da dolaylı olarak satın alınmak zorundadır. Baudrillard'ın bu yaklaşımı, gelecekteki emek-zamanını satın almak durumundaki çalışanları irdelediğimiz, önceki paragraflardaki düşüncelerimizle uyumluluk göstermektedir.

Zaman, Baudrillard'a göre, geçmişte bir çevrimin doğal anlarının birbirini izlemesi anlamında bir ritim iken, günümüzde işlevsel bir mekanizma haline dönüşmüştür. Baudrillard, serbest zaman etkinliklerinin bu işlevsellik içinde – emek gücünün yeniden üretimi için gerekli olması anlamında – yaşadığı yabancılaşmanın, insanın zamanını kaybetme olanaksızlığından dolayı, çok daha derin bir yabancılaşma olduğunu söyler. “Zamanın gerçek kullanım değeri boş zaman etkinliklerinin umutsuzca yeniden oluşturmaya çalıştığı şey, kaybedilmektir” (Baudrillard, 1997: 188). Baudrillard'ın bu vurgusu, boş zamanlarda bireyin sahip olabileceği yegane özgürlüğün boş zamanını kaybetme özgürlüğü olduğunu imler. Zamanın yokluğunun gerçek özgürlük anlamına geldiğini belirten düşünür, ezici çalışma zamanları sonucunda tüketilmek ve zevk almak üzere edinilen bir nesne olarak zamandan özgürlük adına vazgeçilemediğini söyler. Boş zaman etkinliklerinden olan tatilin gerçek bir serbest zaman etkinliğinin – tam anlamıyla bir sahihsizlenme, kendini ve zamanını kaybetme olarak – umutsuz bir taklidi olduğunu vurgular, Baudrillard. Kaçışın ve sorumsuzluğun büründüğü nesnel bir biçim olarak boş zaman etkinliklerinin çalışmadaki sorumsuzluğun türdeşi ve yapısal olarak tamamlayıcısı olduğu düşüncesiyle Dumazedier'i yeniden anımsatır bize.

Boş zamanın (serbest zamanın – LY) mantıksal olanaksızlığı söz konusudur diyen Baudrillard: “kendi haline ‘yaratıcı kullanılabilirlik’ durumunda bırakılan boş zaman insanı (serbest zamanlı insan – LY), umutsuzca çakılacak bir çivi, sökülecek bir motor arar. Rekabetçi alanın dışında, hiçbir özerk ihtiyaç, kendiliğinden hiçbir motivasyon yoktur. Yine de hiç bir şey yapmamayı reddetmez, tersine hiç bir şey yapmama ‘ihtiyaç’ını duyar, çünkü bunun ayırt edici toplumsal değeri vardır.” (Baudrillard, 1997: 193) diyerek devam eden yazar, zamanın birey tarafından öncelikli olarak gösterişçi sermaye olarak kullanıldığı saptamasıyla da Veblen'i çağırır. Temel belirmesi çalışma

zamanından farklı olma zorlaması olan boş zaman etkinlikleri (serbest zaman etkinlikleri – LY) özerk değildir, yabancılaşmış emeğin ideolojisine dönüşmüştür⁶.

c. Serbest Zaman Etkinlikleri

Bu başlık altında tipik ve atipik olmak üzere iki ayrı sınıflandırma yapacağız. Ancak burada şunu özellikle belirtmeliyiz: Böylesi bir sınıflandırma ile birbirini dışlayan, hiç bir şekilde kesişmeyen iki ayrı grubu kastetmiyoruz. İçinde yaşadığımız akılcılaştırılmış toplumsal düzende, atipik başlığı altındaki etkinlikler hoş görülme, normal karşılanmayan, toplumsal düzenin kararlılığı açısından sakıncalı görülen etkinliklerdir. Burada, kendimizi kumar, seks, alkolizm ve uyuşturucu kullanımı üzerine konuşmak ile kısıtlayacağız. Gerçi bunlar dışında da birçok etkinlik atipik olarak adlandırılabilir. Örneğin para alışverişini içermeyen bir kâğıt oyunu, eğer makul kabul edilen süreleri aşacak olursa yine kolayca atipik olarak adlandırılabilir. Benzer bir örneği bir takım Avrupa toplumlarında yasallaştırılmaya çalışılan ‘makul’ miktarlarda uyuşturucu için de verebiliriz. Demek ki etkinliğin niteliğinin yanı sıra ne miktarda yapıldığı da o etkinliğin tipik mi yoksa atipik mi olduğunu belirlememize neden olabilmektedir. Yukarıda saydığımız atipik etkinliklerin ortak özelliği, tümünün aşırı bir şekilde yapılmasıdır.

Atipik ya da tipik etkinliklerde bizim aradığımız nitelik, ‘kendini gerçekleştirme’ özelliğidir. Yine belirtmeliyiz ki, kendini gerçekleştirme ile, salt çalışmaya angaje etkinliklerden öte, ‘daha iyi bir yaşam’ olanaklarının araştırılmasını anlamaktayız. Dolayısıyla buradaki sınıflandırmanın bizim için anlamı, etkinliklerin farklı özelliklerine dikkat etmemizi sağlayabileceği düşüncesidir.

i. Tipik Etkinlikler

Dumazedier, yukarıda aktardığımız çalışmada, boşa çıkarılan bu zaman dilimi neden serbest zaman etkinliklerine ayrılmalı, diye sorar. Boş bir zamanın (tam anlamıyla bir boşluk – vakum) cazibe merkezi

⁶ Çalışma, serbest zaman ve oyun hakkında bir tartışma için J. Baudrillard’ın ‘Üretimin Aynası’ isimli eserine (sf. 29–35) bakılabilir.

olabilmesini anlamak güç olduğundan, boş zaman elde etmeye yönelik eğilimi besleyen güçler neler olabilir? Bu çekimin görünürdeki şekillerini aklımıza geldiği kadarıyla sayarsak eğer; tatil, dinlenme, eğlence, hafta sonları, yürüyüşler, spor, gösteriler, kafeler, sohbetler, TV, tiyatro, müzik, dans, yetişkin eğitimi, kumar, kâğıt oyunları, aşk oyunu ve hatta hafif uyuşturucular ve benzeri diyebiliriz. Bu etkinliklere yönelim, Dumazedier'e göre, bireyin kendini gerçekleştirme istemi doğrultusunda açığa çıkan yeni bir toplumsal gereksinimdir. Richta'ya göre "bireyin özneliği kendi içinde bir toplumsal değer olmuştur" (Dumazedier, 1974: 40).

Bu kendini gerçekleştirme istemi kendinden menkul ya da kendinde bir şey değildir. Bu istem endüstri toplumları ile birlikte açığa çıkmış insan yapısının/doğasının gereksinimlerinin tarihsel gelişim ve etkileşimleri bağlamında yeni bir aşamadır. Bireylerin gereksinimleri öznel ve nesnel koşullar ile sürekli bir etkileşim içindedir. Örneğin endüstri toplumlarında piyasa ile etkileşim içerisindeki bu gereksinimler piyasa tarafından standartlaştırılır, geleneklerle etkileşim içinde sınırlandırılır, politika ile etkileşim içinde yönlendirilir, hatta kişinin kendisini ifade etmesi (gerçekleştirilmesi) amacından tamamen farklı noktalara varabilir. Böylesi bir yaklaşım doğaldır ki ne serbest zamanların ve onun etkinliklerinin tam bir özgürlük hali olduğunu, ne de toplumsal oluşmuşluğun ve koşullandırmanın tüm serbest zamanı ve etkinliklerini ele geçirdiğini/gasp ettiğini kabul edemez. Bizim yaklaşımımız da Dumazedier gibi; sınırlı ya da koşullu da olsa serbest zaman en azından bir seçme özgürlüğü barındırır, şeklindedir.

Dumazedier'e göre serbest zamanın içeriği, kişinin kendisini nihai bir amaca doğru gerçekleştirmesinden oluşur. Bu zaman, kişiye; geçerli toplumsal normlara göre, çalışma, aile, tinsel ve sosyo-politik engellemelere uygun yaşadığı sürece toplum tarafından garanti edilir. Bugünün toplumunda serbest zamanı karakterize eden iki negatif ve iki de pozitif özellik vardır. Bu özelliklerin ilki özgürleşimci olmasıdır. Serbest zaman belirli sayı ve çeşitteki engellemeden (çalışma, aile, tinsel ve sosyo-politik) özgür olma durumudur. Onların bittiği yerde başlar. İkinci özellik ilgisiz olma halidir. Birinci özelliğin doğal bir sonucu olarak serbest zamanın çalışma gibi kazancı, ev işleri gibi yararçı bir sonucu, politik ve tinsel kısıtlılıklar gibi ideolojik ve ayartma amacı

yoktur. Eğer bunlardan kısmi olarak varolan olursa bunu yarı-serbest zaman olarak adlandırmalıyız (örneğin; kar amacı, yararçı bir sonuç ya da vaat içirme). Böylesi bir durumda artık serbest zaman kurumsal bir yükümlülükle iç içe girmiştir (örneğin; amatör bir balıkçının balıklarının bir kaçını satması durumu). Üçüncü özellik, hazcı (hedonistik) olma durumudur. Kendi içinde sonlanan bir doyum hali de diyebiliriz buna. Mutlu olma hali ya da hoşnutluk yalnızca serbest zaman etkinlikleri ile sınırlı olmamakla birlikte, serbest zaman etkinliklerinin temel bir karakteristiğidir. Son olarak dördüncü özellik ise serbest zamanın ve etkinliklerinin kişiyi biyolojik ritmini etkileyen fiziksel ve sinirsel gerilimlerden kurtarması, günlük yaşamın rutininin yarattığı sıkıntılardan arındırmak için gerçek ya da hayali bir evrene sokması, bununla birlikte kişinin yaratıcı gücünü hâkim değerlerle uyumlu ya da çatışmacı olarak ortaya çıkarma olanağı tanınmasıdır (Dumazedier, 1974: 67-76).

Serbest zaman etkinliklerinin sınıflandırılmasında çeşitli kriterleri göz önünde bulunduran sosyologlar, buldukları konuma göre farklı değerlendirmeler yapmıştır. Örneğin Lynd, kültürel gelişme yaklaşımıyla, geleneksel serbest zaman etkinlikleri (dersler, okuma, müzik, sanat) ve modern serbest zaman etkinlikleri (otomobil, radyo, sinema vb.) ile örgütlü serbest zaman etkinlikleri (dersler, okuma, müzik, sanat) ve modern serbest zaman etkinlikleri (gruplar, kulüpler) şeklinde bir ayrıma gitmiştir. Benzeri bir tarihsel yaklaşımı benimseyen Ahtik, serbest zaman etkinliklerinin türedikleri yapılara atfen geleneksel kültür (aile yaşamı, yerel gezintiler, barlar), insancıl kültür (dersler, popüler eğitim merkezleri vb.) ve kitle kültürü (radyo, sinema, magazinler) şeklinde bir ayrım yapmıştır. Yukarıda sözü edilen süreğen bir yaklaşıma oranla serbest zaman etkinliklerinin sınıflandırılmasında daha kapsayıcı olduğunu ileri sürülen bir sınıflandırma, kültürel gelişmelerin tarihsel kaynaklarını göz ardı eden eş zamanlı bir yaklaşımdır. Buna göre;

- 1.Örgütlü gruplara katılım
- 2.Örgütsüz gruplara katılım
- 3.Zevkli geziler
- 4.Spora katılım
- 5.İzleyici Sporları (TV hariç)

- 6.TV ve radyo
- 7.Balık avlama ve avcılık
- 8.Bahçe işleri (çiçekler, sebzeler ve kır gezileri)
- 9.El işleri (dikiş, marangozluk, kendin – yap işleri)
- 10.Hayal gücüne dayalı aktiviteler (okuma, müzik, sanat)
- 11.Akraba ve arkadaş ziyaretleri geçerli ayrımlardır (Dumazedier, 1974: 78-79).

Bu sınıflandırmanın tam anlamıyla kapsayıcı ve uyumlu/ahenkli gerçek bir sınıflandırmadan daha çok üzerinde çalışılması gerekli geçici bir terminoloji olduğu saptamasını yapan Dumazedier, Foote ve Cottrell'in daha genel düzeyde ve oyun kavramı bağlamında yaptıkları sınıflandırmayı aktarır. Buna göre:

- 1.Bedenin yetenek ve duyarlılıklarını keşfetmeye ve sınamaya yönelik fiziksel oyun (biçim alabilme, işlevsellik, duyarlılık)
- 2.El işleri ki, fiziksel oyunun ardından gelir.
- 3.Hayal kurma
- 4.Entelektüel oyun – araştırma için bilgi
- 5.Sanatsal oyun

Bu aktarımlardan sonra kendi yaklaşımının eş zamanlı, serbest zaman etkinliklerini kültürel ilgiler, serbest zaman sosyolojisini kültür sosyolojisinin bir alt başlığı olarak düşünen bir yaklaşım olduğunu belirten Dumazedier, fiziksel, elişi, estetik, entelektüel ve toplumsal olarak serbest zaman etkinliklerini sınıflandırır. Aslında serbest zaman etkinliklerinin içerikleri ile üretilen ilginin çok boyutluluğuna; örneğin, bir entelektüelin bilgi edinme etkinliğini bir roman okuyarak, bir film seyrederek ya da bir sözlük karıştırarak gerçekleştirebileceğine de, dikkat çeker. Ayrıca Dumazedier bunun tersine, aynı içeriğin farklı ilgileri de güdüleyebileceğini, atletlerin yarışını ya da ormanda bir yürüyüşü örnek olarak verir. Sınıflandırmada yaşanan bu sorunu başat nitelik saptamasıyla aşmayı önerir (Dumazedier, 1974: 80).

ii. Atipik Etkinlikler

Baudrillard'ın günümüzde zamanın nesnelleşerek işlevsel bir mekanizmaya dönüştüğü ve bu nedenle serbest zaman etkinliklerinin yaşadığı yabancılaşmanın tüm diğer yabancılaşmalardan daha derin bir yabancılaşma olduğunun en uçta yer alan örneklerini, atipik (ya da sapkın diyebiliriz) boş zaman davranışları olarak adlandırabiliriz. Bu alt başlıkta alkol, uyuşturucu, kumar ve cinsellik gibi edimlerin serbest zaman kullanımında, televizyon kadar olmasa da oldukça önemli bir yer tuttuğuna dikkat çekmekle yetineceğiz.

Aşırı şekilde yapılan bu etkinlikler neden olumlanmamaktadır? Öncelikle bu tür etkinlikler içinde olanların istikrarsız özneleri oluşturduklarını söyleyebiliriz. Her ne kadar bu etkinliklerin, serbest zamanlar dışındaki etkinliklerin yarattığı gerilimler sonucu ortaya çıktığı, aslında bir kaçış olduğu ve bu anlamda toplumsal düzenin emniyet sibopları oldukları, genel kabul gören bir açıklama ise de, yine de bu eğilimler içindeki insanların diğerlerine göre kontrolünün daha zor olduğu söylenebilir. Sonrasında ise kontrolunda güçlükler yaşanan bu öznelerin toplumsal düzenin normlarını ve değerlerini sarsıcı etkileri de söz konusu olabilir.

Bu tür etkinliklerin atipik olarak adlandırılması genel olarak toplumsal yaşam içinde olumsuz bir görünüme sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Yoksa yaygın olmaması ya da tek tük karşılaşılması anlamında değildir. Sapkınlıklar eğer toplumsal bir norma uygun ya da toplumsal bir beklentiyi karşılıyorsa (örneğin; yaşamını tehlikeye atarak savaşılan asker) olumlu/ödüllendirilebilir, yok eğer bunun aksi bir durum ise o zamanda olumsuz/cezalandırılabilir. Bir üçüncü grup ise, yine toplumsal normlardan ve beklentilerden uzak düşmüş olmakla birlikte, doğrudan toplumsal düzeni sarsmaya yönelik olmayan (örneğin; evinde onlarca kediyi beslemek) ve bu nedenle de toplum tarafından tolere edilebilir olan sapkınlıklardır. Kabaca belirtmek gerekirse, sapkınlığın görece, belirlenmiş bir takım standartlar dolayısıyla zaman ve mekâna göre değişken olarak tanımlanabilir ve kültürel belirlenimli olduğunu söyleyebiliriz.

Sapkınlık (deviance), suç (crime) kavramından farklı olarak (yasaya karşı çıkmış ve resmi olarak cezalandırılma durumunda olan

etkinlikler anlamında), kabahat / kusur / hata gibi değerlendirilebilecek anti-sosyal bir davranıştır. Örneğin alkol kullanımı – daha çok evlerde yapılmaktadır – hemen hemen her toplumda oldukça yaygındır. Ancak kullanımının düzeyleri vardır ve biz de değerlendirmemizi kullanmak / kullanmamak ya da yapmak / yapmamak ayırımı ile genellemekteyiz. Örneğin; “Casper Kanada’nın on ayrı eyaletinden 18 yaş ve daha üstündeki 1706 Kanadalıyla görüştü... Soruşturma sonuçlarına göre, Kanadalıların %22’si hiç içki içmemekte ...” (İbrahim, 1997: 182) olduğu gibi bir alıntı, bize Kanadalıların %78’inin az ya da çok alkol kullandığını gösterir. Böylesi yüksek bir oran toplumsal değerlendirmelerde normalin ölçütü olarak kullanılmaktadır. Normal ile aslında, kastedilen, yaygın/yerleşik/toplumsal olarak kabul görendir. Ancak sorun, normal olan ile sağlıklı olanın örtüşüp örtüşmediğidir ki birçok durumda örtüşmediğini söylemek olanaklıdır. Bu noktada henüz, sağlıklı olanın ne olduğu anlamında, sorunumuz devam etmektedir.

İşlevselci yaklaşımı savunan araştırmacılar, sapkınlığın her toplum için gerekli bir öge olduğu ve bu anlamda toplumsal sisteme olumlu etkilerini saptarlar. Ancak bu olumlu etkilerine rağmen, işlevselcilere göre, toplumsal düzenin üzerinde temellendiği paylaşılan normlar ve değerlere yönelik bir tehdit olan sapkın etkinlikler, güvenlik güçleri ve yargı ile kontrol altında tutulmalıdır. Durkheim’a göre ise, sapkınlık kaçınılmaz ve işlevseldir. Ona göre sapkınlığın çok düşük bir orana sahip olması durumu (ki toplumsal duyarlılığın çok yüksek olduğu duruma karşılık gelir) ya da çok yüksek bir orana sahip olma durumu, her iki hal de sapkınlığın işlevsizlik halidir. Dolayısıyla toplumsal duyarlılık ile sapkınlık arasında bir denge kurulmalıdır (örneğin, ceza ile), çünkü toplumsal duyarlılığın yüksek olması toplumun gelişmemesi, bu duyarlılığın çok az olması ise düzenin olmamasını getirir.

Robert K. Merton da işlevselciler gibi, toplumsal olarak kabullenilmiş değer uzlaşımları (İnsanlar, paylaşılan kültürel hedefler ve bu hedeflere ulaşmak için gerekli kurumsal araçlar üzerinde hemfikir olmalıdırlar.) olduğunu, ancak insanların toplum içinde yerleştirildikleri farklı pozisyonlara bağlı olarak, paylaşılan bu ortak değerlere (örneğin, başarı) ulaşmak için farklı olanaklara sahip olduklarını ve bu durumun ise sapkınlık ve anominin ortaya çıkış nedeni olduğunu saptar. Araçlardan yararlanmanın mümkün olmaması durumuna insanlar çeşitli

şekillerde tepki gösterirler (Haralambos & Holborn, 2000: 354). Bazı etkinliklerin neden sapkın olarak değerlendirildiklerini aktarma çabamız, serbest zaman etkinliklerinin de aslında böylesi bir baskı altında, içselleştirilmiş zaman algısı ve yine içselleştirilmiş söylem ya da söylemlerin etkisi altında gerçekleştirildiğine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

Yine alkol gibi, uyuşturucu, kumar ve cinsellikle ilgili olarak benzer istatistikî değerler bulabilir, toplumların bu etkinliklere yönelik duyarlılıklarını belirleyebiliriz. Aslında, olumsuz değer içermeleri nedeniyle atipik olarak adlandırılan bu etkinlikler, belirli sınırlar içerisinde kesinlikle tipik olarak adlandırılabilir. Bu durumda ise olumluluk ve ciddi oranda bir yaygınlık gösterirler. Kaldı ki bu sınırların özellikle saptanması, benimsetilmesi ve uygulanarak sahiplendirilmesi, yöneten kesimin sistemin istikrarına, yönetilen kesimin ise iyi yaşam beklentilerine olan duyarlılığıyla örtüşmektedir. Uç noktalarda gerçekleştirilen (bize göre atipik düzlem) etkinliklerin gelecekte toplumsal yaşam içinde ne tür bir yer edinebilecekleri ayrı bir çalışma konusudur.

Söz konusu etkinlikler serbest zaman süreleri ile değil ama boş zaman süreleri ile sınırlandırılmaktadır denilebilir. Yine bu etkinlikler tek başlarına – ayrı ayrı olarak – ya da kombinasyonlar halinde serbest zamanları tam olarak kapsayabildikleri gibi, daha önce sözü geçen ve salt serbest zamanlarda gerçekleştirilebilecek etkinliklerle birlikte de bulunabilmektedirler. Yine belirli sınırlar içinde yapıldıklarında keyif ve eğlence araçları oldukları söylenebilir.

Görülebileceği gibi aşırı düzeylerde gerçekleştirilen alkol, uyuşturucu, kumar ve cinsellik etkinlikleri; bireyin kendini gerçekleştirmesini sağlayıcı olmaktan çok, serbest zamanlar dışındaki yaşam kesitlerinin unutulabilmesine ya da geçici bir süre için yok sayılmasına yol açacak bir sağaltım niteliğine sahip olmaktadır. İster içinde bulunduğumuz koşullardan hoşnut olmadığımız halde bu koşulları daha iyiye ulaştırma umudumuz nedeniyle, ister salt arzumuz bu olduğu için olsun, yaşam süremizin sağlıklı ve uzun olmasını isteriz. Gerçi sapkın etkinlikler yaşam süresini kısaltırlar, ancak buna rağmen yapılabilir olması, belki de insanların aradıklarını orada buldukları

düşüncesinden kaynaklanıyordu. Ama bunca değerlendirmeden sonra, en azından bugün, özellikle bu etkinliklere yönelişin temelinde yatanın, toplumsal gerçekliğin görmezden gelinemeyecek etkisi olduğunu söylemeliyiz. Bu etkinlikler, olsa olsa, belki de başka bir bakış açısından, kökenlerini işlikte bulmayan etkinliklerin ortaya çıkmasının koşullarını kolaylaştırıyor olarak düşünülebilirler.

B. Sonuç ve Yorum

Çalışmamızda, öncelikle, bugün anladığımız anlamda bir serbest zamanın, ancak, endüstri toplumları ile birlikte olanaklı olabildiğini gösterdik. Ardından serbest zamanın ayrımlanmasına yönelik değerlendirmeleri aktardık. Ne tek başına bireyin özgür iradesi ile karar vermesi, ne tek başına çalışma zamanı dışında yer alması, ne de özgürleşimci olması herhangi bir etkinliğin serbest zaman etkinliği olarak değerlendirilebilmesi için yeterli olmadığı, bu ölçütlerin ancak hepsi bir araya geldiğinde serbest zamanın kendini gerçekleştirme anlamında ayrımlanabilmesinin olanaklı olduğu sonucuna vardık. Nihayet, Dumazedier, serbest zamanın varlık koşullarına vurguda bulunurken, Baudrillard, serbest zamanın olanaksızlığına vurguda bulunmaktadır.

Serbest zamanlı toplumsal katmanlar bir başat kültürün etkisi altında işlik dışındaki zaman ve mekânlarda alt kültürlerini yaşama çabası içinde olmaktadır. İşlikte ve diğer kamusal mekânlarda herkes başat kültürün gereklerini yaşar ve ona uyumlulaşırken, özel alanlarda kendi özgün kültürlerine sahip çıkarlar. Çünkü başat modern kültür; insanlar arası ilişkileri metalar arası ilişkiler olarak görerek insana duyarlılığını yitiren, yarar ve etkinlik değerlerine öncelikli bir yer veren, bu doğrultuda yaşamdan kopmuş bir bilginin ve uzmanlıkların tahakkümünde varolabilir. Burada, tükettiği oranda yaşadığını düşünen, çalışmak-tüketmek çevrimine gömüldüğü oranda kendinden uzak, varsaydığı, değiştirilemez bir dış gerçekliğin kabulü ile aynı anda bu dış gerçekliği estetize ederek kendisine sunulan sınırsız eğlencelerle ve hoşça vakit geçirmelerle, özgürleşim beklentilerinin gerçekleştiği kanısını edinen homojen / tektip kitleler vardır. Bu kitleler zaman zaman da olsa yaşamlarının gerçek sahipleri oldukları duygusunu özgün alt kültürlerini gerçekleştirdikleri anlarda daha fazla hissederler.

Örneğin homojen kitlelerin çok yaygın bir serbest zaman kullanımını televizyondur. Bunun yanı sıra birçok iletişim aracı da serbest zamanlarda yoğunlukla kullanılır. Gerçekte yaşamın anlamını onlardan edindiklerimiz ile algılar, kendi günlük deneyimlerimiz ya da algılamalarımıza göre onlara kesin bir öncelik tanırız. Görsel ve işitsel etkileşimi aynı anda kullanabilen televizyonun, çalışma zamanının ve diğer yükümlülüklerin yerine getirildiği boş zaman etkinliklerinin ardından insanların düşlerini / bilinç altlarını ele geçirmeyi, kısacası daha çok satmayı hedefleyen, düzeni olumlayan yayınları sonuçta belirlenmeye hazır edilgin tüketicileri varsayar.

Kitlelerin ve seçkinlerin bundan yaklaşık yüz elli sene önceki durumunu aktarıyordu, Lafargue. Bugünse bir ortalamanın mesaj olarak iletildiği (Mc Luhan, 1964, Cazeneuve, 1970; aktaran Dumazedier, 1974: 154), çalışma zamanındaki azalma ile ortaya çıkan serbest zamanların kitlesel tüketim gereksinmelerinin yaratılarak tüketildiği bir aşamada olduğumuz söylenebilir. Artık üretim ve tüketimin birlikteliğinin farkına varan işverenler boş zamanların hem çalışanların yeniden üretimlerini sağlamalarına yaptığı katkı hem de tüm ekonomi tarafından üretilenlerin tüketilmesini sağladığı gerçeğinin farkındadırlar. İşverenler için bu aşamada önemli olan, gerek boş zamanlarda ve gerekse, daha özel olarak, serbest zamanlarda, çalışanların etkinliklerinin ne olduğunun belirlenmesi ve bunların belirlenmesinden sonra ise bu etkinliklerin ne oranda bir üretim sektörüne dönüştürülebildiğidir. Kitle kültürüne koşut olarak varolan kitlesel serbest zaman etkinlikleri böyle ortaya çıkarlar. Turizm, dinlenme, spor, tatil, oyun, hobiler, el sanatları, eğlence ve zevkler için harcanan paralar birçok ülkenin tüketim modellerinde çok önemli bir yer tutar (Applebaum, 1997: 47) ve kitlesel olarak tüketilirler. Bay Thiers'in 'keyfine bak' diyen felsefeyi kınayışının üzerinden daha yüz elli sene geçmeden, 'keyfine bak' söyleminin egemenliğinde ayartıcı bir tüketim toplumu modelini deneyimlemekteyiz.

Dumazedier serbest zamanın henüz değilse bile gelecekteki öneminden emin gözükür. Gelecekte değişen dünyada yalnızca teknolojik keşifleri izleyen değil, toplumsal gelişmelerin ve kültürel örüntülerin evrimini de izleyen bir serbest zamanın var edilmesinin gerekliliğini vurgular. Hiç olmadığı kadar refah, daha eğitilmiş ve gittikçe daha da az çalışan kentli bir nüfusun insani dengesini sağlayabilecek bir

potansiyel içeren serbest zaman ve etkinlikleri, aslında insanoğlunun mitler ve ütopyalarla dile getirdiği bir rüyasını yansıtmaktadır. Çalışma standartlarına, politikaya, aile ve kiliseye karşı bir protesto hareketi olan serbest zaman ve etkinlikleri marjinal bir toplumun özelliklerini tümüyle içerir ve serbest zaman toplumu ise önceki toplumun norm ve değerlerine karşı örüntüleri oluşturur. Serbest zaman örüntülerinin içinde yaşadığı ütopyalarda, artık, çalışma serbest zamana daha yakındır; aile daha açık, daha esnek, bireyin özgürlükleriyle daha uygundur; dinsel, hazcılık ve erotizmle daha yakın bir ilişki içindedir; politika sevgi ve barışla yoğrulmuştur. Böylesi bir serbest zaman uygarlığında ortaya konulan örüntüler bugünkü üretim standartlarına ve tüketim toplumuna yönelik köktenci bir karşı çıkıştır der Dumazedier (Dumazedier, 1974: 148).

Gittikçe artan üretim çıktıları, sendikaların baskıları, işsizlik korkusu, satma gereksinimi, kurumsal denetimlerdeki azalma, bireylerin yeni istemleri çalışma zamanının kısalması yönünde etki ederken, üretim mekanizmaları, yükselen tüketim gereksinimleri, toplu olarak kullanılan olanakların yükselen maliyetleri ise çalışma zamanının kısalması yönündeki eğilimleri frenleyici etkiye sahiptir (Dumazedier, 1974: 137). Bu nedenle gelecekte çalışma zamanının azalıp azalmayacağı ile ilgili bir öngörü olumlu ya da olumsuz birçok etkenin birlikte etkileşimi ile oluşan sentezin öngörüsüdür aslında. Çalışanlar açısından ise, birçok düşünürün de ortak bir saptaması olan; hangi toplum için olursa olsun, temel seçim, bilinçli ya da bilinçsiz bir biçimde üretimi ya da malları ya da serbest ve boş zamanı arttırmak arasındadır (Dumazedier, 1974: 125).

Sanırım bu sorunun yanıtından önce bilmemiz gereken şey; çalışmadan arta kalan zaman olan boş zamanın gerçekten boş olup olmadığıdır. Şu andaki görünüm boş olmadığını, ailevi yükümlülükler, ev işleri, dinsel aktiviteler ve politik aktiviteler ile doldurulduğunu göstermiş bulunuyor. Boş zamanın içinde yer alan ve tüm toplumsal zorunluluk ve yükümlülüklerden azat olmuş serbest zaman, gerçekten serbest midir? Dumazedier'e göre gittikçe serbestleşmektedir, De Grazia'ya göre ise kuşkuludur. De Grazia'ya göre boş zaman serbest zaman değildir ve insanların daha az çalışmalarına karşın, yaşam hızı geçmişte daha telaşsız, günümüzde ise daha hızlı ve daha gerginlik yüklüdür. Ayrıca işe gidiş-geliş zamanının artışı, asıl işin yanı sıra ek işler yapma oranının artışı, yine iş olan kendin-yap tasarılarının artması

ve çalışmakta olan kadın sayısının artması ki, çalışan kadının ev işlerini de üstlendiği düşünülürken, boş zamanlarının daha da azaldığı söylenebilmektedir. Gerçektende serbest zamanlar, çalışma etkinliğinden daha çok, ailevi ve toplumsal yükümlülüklerin baskısı altındadır günümüzde. İnsan bu baskıdan kurtulsa bile koşullanmışlıklarının etkisi serbest zamanların en uç noktalarına kadar hissedilebilmektedir.

Tartışmalar, serbest zamanın gerçekten serbest olup olmadığını, bu zaman sürecini yaşayan, deneyimleyen insana bağlı olduğunu gösterir. Serbest zamanı deneyimleyen insan hangi toplumsal koşullanmışlıkla bu deneyimi yaşamaktadır? Serbest zaman öncesi bireysel ve toplumsal geçmiş nedir, sürece etkisi nasıldır? Serbest zaman sonrası varsayılan (gelecekte) koşullar nedir, sürece ve bireye etkisi nasıl olabilir? Kendini bu süreçte ifade edecek, gerçekleştirecek olan insan, Dumazedier'in "her ne kadar toplumsal koşullanmışlık içinde olsa da" deyip geçtiği, hangi koşullanmışlıklar içindedir? Ancak bu koşullanmışlıkların yetkin bir çözümlenmesi, serbest zaman kullanımlarının insan için anlamını, yarattığı etkileri ve ön görüde bulunmak gerektiğinde evrimselliğini görebilmemizi olanaklı kılacaktır.

İlgili araştırmacılar genellikle çalışma ile serbest zamanın tam bir bütünlük oluşturduğunu, serbest zamanların, belirlenmişlikler içinde geçen bir zaman dilimi olduğunu belirtmek konusunda özenlidirler. Gerçi, çalışanların birtakım özelliklerine bağlı olarak içinde buldukları etkinlikler değişmektedir ama çalışma zamanının ağırlığı her aşamada belirgindir. Yine de araştırmacıların bir kısmı, serbest zamanların, insanların daha özgür olduklarını duyumsayabilecekleri bir geleceğe yönelik, az da olsa, umutlarını gizlememektedirler. Örneğin Dumazedier, artık bundan sonraki aşamada, oyun oynayan insanın (homoludens) izlerini gördüğünü açık bir şekilde belirtir.

Sosyal zaman algısının insanlar üzerinde yarattığı zaman baskısının, ideolojik söylemin çeşitli araçlar yolu ile insanları koşullandırmasının, serbest zamanların (ki modern toplum insanının kendisini gerçekleştirebileceği zaman dilimidir) ağırlıklı olarak çalışma zamanına bağlı olmasının, toplumsal düzenin yeniden üretiminde kültür endüstrisinin insanları sarıp sarmalamasının, kitle iletişim araçlarının etkinliğinin sınır tanımazlığının ve benzeri saptamaların bize, ağırlıklı

olarak hegemonik bir toplumsal yapıyı çağrıştırdığını söyleyebiliriz. Böylesi kapsayıcı bir hegemonyanın koşullarında yaşanan serbest zamanlar da doğal olarak bu tahakkümden payını almaktadır.

İnsanların özgür istemleri dışında, çeşitli yollarla, bir robot durumuna sokulabildiğini, ancak kendilerinin gönüllü olarak robot haline gelmeyi istemelerinin anlaşılabilir olduğunu belirten Mills; “Böyle koşullar altında da insan mutlu olabilir mi? Bugün şunu sormak durumundayız: İnsan doğasında, günümüz insanının içinde bulunduğu sosyal yapıların her birinde ve koşullarında neler var ki ‘insan’dan bu mutlu robot çıkabiliyor. Ve insan doğasında bunu önleyebilecek olan şeyler nelerdir, neler olabilir?” (Mills, 1979: 264) diye sorar. İlk soruya yanıtımız, ‘mutlu olamaz’dır. Çünkü bugüne kadar olduğu gibi, bundan sonra da, bunun dışında insanca seçeneklerin varlığının farkında olabilme gücüne ve yetisine sahip olan insanlar olacaktır. İkinci soruya yanıt olarak ise; insan aklına ve özgürlüğüne hak ettiği önemin verilebileceği koşulların oluşturulması ile ancak, sosyal yapı ile insanın yaratıcı birlikteliği sağlanabilir, diyebiliriz.

Serbest zamanın serbest olup olmadığı onu deneyimleyen insana, onun koşullanmışlıklarına bağlıdır. Ancak, bundan hareketle, gerçekleştirilen etkinliğin niteliğinin önemsiz olduğu sonucuna varmak hatalıdır. Bireysel pişenin toplumsala indirgenemez olduğunu gösteren semptomlara sahip olan etkinlikler serbest zaman etkinlikleridir ve “aile benzerlikleri” (Wittgenstein) içerirler. Bunun anlamı ise etkinliğin bir serbest zaman etkinliği olduğunu belirleyen unsurun etkinliğin kendisinde olduğudur. Serbest zamanlar, tüm olumsuzluklarıyla birlikte olanakların sıfır noktasında duran insan etkinliklerini işaret etmezler, koşullanmışlıklar önemlidir. Koşullanmışlıklarla yaşanan serbest zamanların var olan toplumsal sistemi doğrulama olasılığı da doğal olarak yüksek olmak durumundadır. Bu durumda ise serbest zamanlar sistem tarafından tam olarak kapsamak durumunda olacak ve çevrim kapanacaktır.

Serbest zamanı deneyimleyen insanın yanı sıra sözünü etmemiz gereken nokta serbest zaman etkinliklerinin kendi içlerinde onları ‘farklı-ama-benzer’ kılan irrasyonel bir unsur barındırdıklarıdır. Bu irrasyonel unsur ise kendi içine kapanma eğilimi içindeki serbest zaman

Serbest Zaman Serbest Midir?

kullanımının önündeki engel durumundadır. İşlikte ya da sosyal ve politik yükümlülükler alanında tam anlamıyla sakıncalı bulunabilecek olan bu unsur, serbest zaman kullanımında insanlar tarafından aranan şeydir. Örneğin oyun söz konusu olduğunda; gönüllü olması, her oyunun kendine özgü kurallarının olması, tekrarlanabilir olması, çıkar gütmeyerek kendinde amaçlı olması, istendiğinde vazgeçilebilir olması ve sayılabilecek birçok özelliğinin gündelik yaşamı değil de –mış gibi yapma alanını işaret etmesi ile tam anlamıyla bir serbest zaman etkinliğidir.

Kaynaklar

- BAUDRILLARD, Jean (1998), *Üretimin Aynası*, (Çev. Oğuz Adanır), İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- BAUDRILLARD, Jean (1997), *Tüketim Toplumu*, (Çev. Hazar Deliçaylı, Ferda Keskin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- DUMAZEDIER, J. (1974), *Sociology of Leisure*, new York :Elsevier Scientific Publishing Company.
- HARALAMBOS & HOLBORN (2000), *Sociology*, London: Collins Publishers Ltd.
- İBRAHİM, Hilmi (1991) *Leisure and Society, A Comparative Approach*, Wm. C. Brown Publishers'dan *Atipik Boş Zaman Davranışları* adı altında Cogito, Sayı 12, Çalışmak Yorar, İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, (Çev. Alp Tümertekin) s.243-250
- İBRAHİM, Hilmi (1997), *Atipik Boş Zaman Davranışları*, (Çev. Alp Tümertekin), aktaran Cogito, Sayı 12, Çalışmak Yorar, İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık.
- LAFARGUE, Paul (1991), *Tembellik Hakkı*, (Çev. Vedat Günyol), İstanbul: Telos Yayıncılık.
- MANNHEIM, Karl (2002), *İdeoloji ve Ütopya*, (Çev. Mehmet Okyayuz), Ankara: Epos Yayıncılık.
- MILLS, Wright (1979), *Toplumbilimsel Düşün*, (Çev. Ünsal Oskay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- NYLAND, Chris & Hassard, John (1990), *Capitalism and the History of Work-Time Thought, The Sociology of Time*, Hong Kong: Mac Millan Press Ltd.
- RUSSEL, Bertrand, (2004), *Aylaklığa Övgü*, (Çev. Mete Ergin), İstanbul: Cem Yayınevi.
- VEBLEN, Thorstein (1997), *Açıkça Görülen Serbest Zaman*, (Çev. Yurdanur Salman, Filiz Aydoğan), aktaran Cogito, Sayı 12, Çalışmak Yorar, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul.